

I. Εισαγωγή

Η ελληνική κρίση που εκδηλώθηκε το 2009 αποτελεί τμήμα της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης του 2007-8. Η τελευταία αποτελεί την πρώτη μεγάλη κρίση του 21^{ου} αιώνα και οι συνέπειες της είναι μακροχρόνιες λόγω του δομικού χαρακτήρα της (δηλαδή της απαίτησης για την υπέρβαση της όχι μόνο συνηθισμένων αναδιαρθρώσεων αλλά ριζικής αλλαγής της αρχιτεκτονικής του συστήματος). Ο δομικός αυτός χαρακτήρας εκδηλώνεται τόσο στην αδύναμη ανάκαμψη μετά την κρίση και τις «διπλές βουτιές» (δηλαδή την επιστροφή της ύφεσης) όσο και στις σημαντικές περιφερειακές κρίσεις που πυροδοτήθηκαν εξαιτίας της. Η κρίση της Ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι μία από τις σημαντικότερες περιφερειακές κρίσεις και η ελληνική βρίσκεται στο επίκεντρο της.

Η ελληνική κρίση εκδηλώθηκε σαν κρίση χρέους (δηλαδή σαν ανισορροπία στην σφαίρα της κυκλοφορίας) αν και, όπως θα υποστηριχθεί στο κείμενο αυτό τα αίτια της είναι πολύ βαθύτερα και βρίσκονται στην σφαίρα της παραγωγής. Όμως, πέρα από διαφορετικές ερμηνείες, είναι αδιαμφισβήτητο ότι η κρίση συμβαδίζει με καταστροφικές διεργασίες στην σφαίρα της παραγωγής. Σήμερα είναι προφανές ακόμη και στους μη επαίοντες ότι η παραγωγική δομή της οικονομίας – με την συρρίκνωση του πρωτογενούς τομέα, την προϊούσα αποβιομηχάνιση και τον υδροκεφαλισμό του τομέα υπηρεσιών – έχει αποτύχει εντελώς. Στο πρόβλημα αυτό έρχεται να απαντήσει η από πολλές πλευρές και διαφορετικές οπτικές γωνίες προβαλλόμενη ανάγκη για την αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου της χώρας ή αλλιώς την **παραγωγική ανασυγκρότηση**. Όμως αυτό είναι ένα ακανθώδες ζήτημα γιατί η σημερινή παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας είναι αποτέλεσμα των συστημικών επιλογών και τάσεων και ιδιαίτερα της ένταξης της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ιμπεριαλιστικής ενοποίησης.

Έτσι, ανάλογα με την θεωρητική σκοπιά αλλά και τα ταξικά συμφέροντα που εκφράζονται μέσω αυτής προκύπτουν διαφορετικές ερμηνείες της ελληνικής κρίσης, οι οποίες καταλήγουν σε διαφορετικές στρατηγικές εξόδου από αυτήν. Σε κάθε μία από αυτές τις ανταγωνιστικές ερμηνείες της κρίσης και στις συνακόλουθες στρατηγικές διεξόδου το ζήτημα της παραγωγικής ανασυγκρότησης τίθεται με διαφορετικό τρόπο και έμφαση. Παραδείγματος χάριν, αν υποστηριχθεί ότι η ελληνική είναι κατ' αρχήν μία κρίση χρέους που στην συνέχεια προκάλεσε προβλήματα στη σφαίρα της παραγωγής, τότε το πρόβλημα της παραγωγικής δομής και της ανασυγκρότησης της είναι ένα παράγωγο και η ανάταξη των προβλημάτων χρέους θα οδηγήσει έμμεσα και στην επιδιόρθωση των προβλημάτων της παραγωγικής δομής. Αντιθέτως, αν υποστηριχθεί ότι το πρόβλημα του χρέους είναι αποτέλεσμα δομικών προβλημάτων στην σφαίρα της παραγωγής τότε τα τελευταία αποτελούν το θεμελιακό αίτιο της κρίσης και συνεπώς η έξοδος από αυτή απαιτεί πρώτα και κύρια την (μακροχρόνια και επίπονη) ανάταξη της παραγωγικής δομής. Σε αυτή την περίπτωση η κρίση έχει ένα πολύ πιο βαθύ και δομικό χαρακτήρα καθώς τα προβλήματα στη σφαίρα της παραγωγής έχουν πολύ πιο βαθιές και μακροχρόνιες ρίζες και το ίδιο χαρακτηρίζει και την διαδικασία της ανάταξής τους. Αντιθέτως, μία ερμηνεία της κρίσης που εστιάζει στη σφαίρα της κυκλοφορίας εύκολα μπορεί να την αποδώσει σε μεσοπρόθεσμους συγκυριακούς παράγοντες (σφάλματα πολιτικής) και να αρνηθεί τον δομικό χαρακτήρα της.

Η επόμενη ενότητα παρουσιάζει τις βασικές ανταγωνιστικές ερμηνείες της ελληνικής κρίσης και αναλύει το πώς αντιμετωπίζουν το ζήτημα της παραγωγικής αναδιάρθρωσης. Τέλος η τελευταία ενότητα παρουσιάζει τις βασικές εναλλακτικές στρατηγικές διεξόδου από την κρίση και δείχνει πως συνδέονται με τις εναλλακτικές ερμηνείες της κρίσης.

II. Ανταγωνιστικές ερμηνείες της ελληνικής κρίσης

Οι ερμηνείες της ελληνικής κρίσης κατατάσσονται σε τρία μεγάλα θεωρητικά ρεύματα: (α) Ορθόδοξες, (β) Ετερόδοξες και (γ) Μαρξιστικές (βλέπε αναλυτικά Μαυρουδέας (2013α), Mavroudeas (2014)).

Η **Ορθοδοξία** αποτελείτο κυρίαρχο ρεύμα μέσα στους κρατικούς θεσμούς και τα πανεπιστήμια. Σε αντίθεση με την περιρρέουσα δημοσιολογία, δεν είναι ακραϊφώνως νεοφιλελεύθερη. Ο νεοφιλελευθερισμός είναι ένα καλό ιδεολογικό εργαλείο για την άρχουσα τάξη αλλά ένα εξαιρετικά αναποτελεσματικό εργαλείο οικονομικής πολιτικής λόγω των εξωπραγματικών υποθέσεων του (π.χ. τέλεια πληροφόρηση). Ιδιαίτερα στο πεδίο της τελευταίας κυριαρχεί το πολύ πιο ρεαλιστικό μίγμα ήπιων νεοφιλελεύθερων προσεγγίσεων και Νέου Κεϋνσιανισμού (μίας εξαιρετικά συντηρητικής εκδοχής) που ονομάζεται Μακροοικονομικά της Νέας Συναίνεσης (Arestis (2009)).

Η **Ετεροδοξία** απαρτίζεται από τα ρεύματα που συμερίζονται βασικά στοιχεία του αναλυτικού και μεθοδολογικού πλαισίου της Ορθοδοξίας αλλά αμφισβητούν κάποιες κρίσιμες υποθέσεις της (π.χ. τέλειες αγορές). Σήμερα, ο βασικός κορμός της απαρτίζεται από τον Μετα-Κεϋνσιανισμό (μία ριζοσπαστική εκδοχή του μητρικού ρεύματος) και τα ρεύματα της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας (κυρίως συνθέσεις Νεο-Μαρξιστικών και Μετα-Κεϋνσιανών ρευμάτων).

Η **Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία** αποτελεί μία ριζικά διαφορετική προσέγγιση διαφέροντας μεθοδολογικά και αναλυτικά από τα δύο προηγούμενα ρεύματα. Αυτό που την διαφοροποιεί ακόμη με τα μαρξίζοντα Ετερόδοξα ρεύματα είναι η έμφαση στα ειδικά εργαλεία της Μαρξιστικής ανάλυσης (π.χ. θεωρία της Αξίας, κεντρικότητα της κερδοφορίας) σε αντίθεση με επιλεκτικές και εκλεκτικιστικές αναφορές στον Μαρξισμό.

II.1 Ορθόδοξες ερμηνείες

Η Ορθοδοξία έχει μία εξαιρετικά αδύναμη θεωρία κρίσεων ακριβώς γιατί βασίζεται στην πεποίθηση ότι ο καπιταλισμός – είτε μακροχρόνια είτε και βραχυχρόνια – είναι ένα τέλειο σύστημα. Δηλαδή όλες οι αγορές του (εργασίας, προϊόντων, χρήματος κλπ.) εξισορροπούνται (δηλαδή η προσφορά ισούται με την ζήτηση) περισσότερο ή λιγότερο αυτόματα και ενδογενώς. Η ανισορροπία (δηλαδή η κρίση) προκύπτει μόνο από εξωγενείς παράγοντες ή εάν ένας από τους «παίκτες» στην οικονομία δεν συμπεριφέρεται σύμφωνα με τους κανόνες. Συνεπώς η ανισορροπία (γιατί ακόμη και η λέξη «κρίση» αποφεύγεται) δεν προκύπτει από ενδογενή και συνεπώς δομικά αίτια του συστήματος αλλά από **συγκυριακά**. Η θέση αυτή αντιμετωπίζει δύο σοβαρά προβλήματα. Πρώτον, δεν μπορεί να ερμηνεύσει γιατί οι κρίσεις είναι ένα επαναλαμβανόμενο φαινόμενο. Δεύτερον, δεν βοηθά στην αντιμετώπισή τους καθώς υπονοεί ότι, εφόσον αναταχθούν οι «άτακτες» συμπεριφορές, η αγορά θα επανέλθει μόνη της σε ισορροπία. Ιδιαίτερα το τελευταίο κάνει περίπου άχρηστη την οικονομική πολιτική, πράγμα εντελώς παράλογο. Για να ξεπεράσει το πρόβλημα αυτό η Ορθοδοξία αναγκάζεται να προσφύγει σε στρατηγήματα. Έτσι, για παράδειγμα, τα Μακροοικονομικά της Νέας Συναίνεσης αναγνωρίζουν βραχυχρόνια την δυνατότητα ανισορροπίας και συνεπώς κάποιες διακριτικές πολιτικές ενώ μακροχρόνια αποδέχονται την φυσική τάση για ισορροπία. Επιπλέον, η Ορθοδοξία κατανοεί την οικονομία σαν κυρίως την σφαίρα της ανταλλαγής (και όχι της παραγωγής όπως υποστηρίζει ο Μαρξισμός). Επιδιώκει συνεπώς να ερμηνεύσει όλα σχεδόν τα φαινόμενα σαν διαδικασίες αγοράς.

Οι Ορθόδοξες ερμηνείες της ελληνικής κρίσης ακολουθούν την γενική πεπατημένη. Συνεπώς η ελληνική

κρίση δεν προέρχεται από τις δομικές αντιφάσεις του συστήματος αλλά από συγκυριακά σφάλματα οικονομικής διαχείρισης. Την χαρακτηρίζουν σαν **κρίση χρέους** που προέκυψε από τον εκτροχιασμό των δημόσιων οικονομικών. Επομένως, δεν σχετίζεται – τουλάχιστον καταρχήν – με την αποτυχία του παραγωγικού μοντέλου της χώρας (δηλαδή ένα ζήτημα που άπτεται άμεσα της σφαίρας της παραγωγής). Από εκεί και πέρα υποδιαιρούνται σε τρία ρεύματα, με διαφορετικές αναλυτικές και πολιτικές καταβολές το καθένα:

(α) Το πρώτο ρεύμα θεωρεί την Ελληνική περίπτωση ως μία ειδική εθνική περίπτωση: μία «Ελληνική ασθένεια»

(β) Το δεύτερο ρεύμα θεωρεί ότι η όποια «εθνική» ή μη ασθένεια υπήρχε επιτάθηκε από τις δομικές αδυναμίες της Ευρωζώνης (δηλαδή το ότι είναι μία μη-βέλτιστη νομισματική περιοχή (ΒΝΠ)) που δεν επιδέχονται διόρθωσης.

(γ) Το τρίτο ρεύμα παίρνει μία ενδιάμεση θέση: υπάρχει «ελληνική ασθένεια» και αυτή επιδεινώθηκε από τις δομικές αδυναμίες της ευρωζώνης, που όμως μπορούν να επιδιορθωθούν.

Επιπρόσθετα, όλες οι Ορθόδοξες ερμηνείες – ρητά είτε άρητα – αναλυτικά βασίζονται στην **Υπόθεση των Δίδυμων Ελλειμμάτων** (ΥΔΕ). Η τελευταία υποστηρίζει ότι εάν μία χώρα έχει δημοσιονομικό έλλειμμα αυτό θα οδηγήσει και σε έλλειμμα στο εξωτερικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Πρόκειται για μία Νεο-Κεϋνσιανή άποψη (ενώ αντιθέτως ο ακραιφνής Νεο-Φιλελευθερισμός υποστηρίζει την Ρικαρδιανή Ισοδυναμία) που η εμπειρική βασιμότητα της είναι εξαιρετικά αμφισβητήσιμη. Παραδείγματος χάριν, οι Katrakilidis & Trachanas (2011) δείχνουν ότι η υπόθεση αυτή ισχύει για την περίοδο πριν την ένταξη στην ΟΝΕ (1960-80) αλλά απορρίπτεται στη συνέχεια (1981-2007) όπου τα ελλείμματα του εμπορικού και του εξωτερικού ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών είναι αυτά που προκαλούν αυξανόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα.

Η αποδοχή της ΥΔΕ προκύπτει από καθαρά ταξική επιλογή. Με τον τρόπο αυτό η υπαιτιότητα της κρίσης αποδίδεται στον δημόσιο τομέα και συνεπώς δικαιολογούνται οι πολιτικές δημοσιονομικής συστολής και λιτότητας. Το αμέσως επόμενο βήμα είναι να δηλωθεί ότι υπαίτιοι του εκτροχιασμού είναι οι μισθοί. Υποτίθεται ότι λόγω πελατειακών σχέσεων οι υπερβολικές μισθολογικές αυξήσεις στο δημόσιο τομέα εκτροχίασαν το δημοσιονομικό ισοζύγιο και αντίστοιχα στον ιδιωτικό τομέα την ανταγωνιστικότητα και επομένως το εμπορικό ισοζύγιο. Και τα δύο οδηγούν σε εκτροχιασμό του ισοζυγίου (εξωτερικών) τρεχουσών συναλλαγών καθώς η χώρα αναγκάζεται να δανείζεται ολοένα και περισσότερο από το εξωτερικό. Το τυπικό Ορθόδοξο επιχείρημα είναι ότι το ελληνικό ονομαστικό μοναδιαίο κόστος εργασίας (ΜΚΕ) αυξήθηκε ταχύτερα από αυτό των άλλων μελών της ΟΝΕ. Το επιχείρημα αυτό πάσχει για τους ακόλουθους λόγους:

(1) Υπάρχει μία εκτενής βιβλιογραφία που αποδεικνύει ότι το ονομαστικό ΜΚΕ δεν είναι ένα ορθό μέτρο της ανταγωνιστικότητας.

(2) Το παράδοξο Kaldor δείχνει ότι υψηλή ανταγωνιστικότητα δεν έχουν οι χώρες με χαμηλούς μισθούς αλλά το ακριβώς αντίθετο. Συνεπακόλουθα, η ανταγωνιστικότητα δεν βασίζεται μόνο στο μισθιακό κόστος (ανταγωνιστικότητα κόστους) αλλά κυρίως σε ποιοτικούς παράγοντες (δομική ανταγωνιστικότητα).

(3) Οι ελληνικές μισθολογικές αυξήσεις υστερούν συστηματικά σε σχέση με τις αυξήσεις της παραγωγικότητας. Συνεπώς, το ελληνικό πραγματικό ΜΚΕ μειώνεται συνεχώς τις τελευταίες δεκαετίες. Τέλος, η ελληνική παραγωγικότητα αυξάνεται αισθητά γρηγορότερα από, για παράδειγμα, την γερμανική. Συνεπώς, οι μισθολογικές αυξήσεις κάθε άλλο παρά αδικαιολόγητες ήταν.

(4) Η μείωση των μισθών ως μέσο για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας προϋποθέτει ότι οι μισθοί

στις ανταγωνίστριες οικονομίες θα μείνουν σταθεροί. Αυτό είναι εντελώς παράλογο και αγνοεί την περίπτωση ενιαία παγκόσμια τάση περιστολής των μισθών.

Όμως οι Ορθόδοξες ερμηνείες έχουν και ευρύτερα αναλυτικά προβλήματα.

Πρώτον, υποτιμούν το ρόλο της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης του 2007-8, θεωρώντας την απλά χρηματοπιστωτική. Όμως μία τόσο βαθειά κρίση πρέπει να έχει ρίζες στο βασικό οικονομικό πεδίο (την σφαίρα της παραγωγής).

Δεύτερον, θεωρούν ότι η ελληνική κρίση είναι ανεξάρτητη από την παγκόσμια κρίση του 2007-8. Χαρακτηριστικά, οι περισσότερες διεθνείς και εθνικές μελέτες το 2008 υποστήριζαν ότι η ελληνική οικονομία είναι ανοσοποιημένη έναντι της παγκόσμιας κρίσης. Μετά το ξέσπασμα της ελληνικής κρίσης ανακαλύφθηκε καθυστερημένα η παγκόσμια κρίση του 2007-8 ως ένας απλά εξωγενής παράγων: η κρίση του 2007-8 δεν αφορά την ελληνική οικονομία άμεσα αλλά καθώς πλήττει τις διεθνείς χρηματαγορές επιδρά εμμέσως και στην χώρα μας.

Επομένως, οι Ορθόδοξες ερμηνείες αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν τις θεμελιώδεις δομικές διαστάσεις του ελληνικού προβλήματος και αντιθέτως το παραπέμπουν σε συγκυριακά σφάλματα οικονομικής πολιτικής και σε αδύναμα θεσμικά παράγωγα τους. Η πρώτη ερμηνεία αποδίδει την ελληνική κρίση σε εθνικές ιδιομορφίες που οδήγησαν σε εσφαλμένες οικονομικές πολιτικές. Η δεύτερη ερμηνεία θεωρεί την ΟΝΕ μία εσφαλμένη οικονομική πολιτική που δημιουργεί ένα στρεβλό θεσμικό περιβάλλον. Όμως η θεσμική στρέβλωση έχει να κάνει κυρίως με την σφαίρα της κυκλοφορίας και τα γεωπολιτικά ζητήματα και καθόλου με την σφαίρα της παραγωγής. Η Τρίτη ερμηνεία αποδίδει την εσφαλμένη δομή της ΟΝΕ κυρίως στις λανθασμένες νεοφιλελεύθερες πολιτικές και θεωρεί ότι γι' αυτό προκύπτουν θεσμικές στρεβλώσεις. Και εδώ τα όποια δομικά προβλήματα αναγνωρίζονται αφορούν κυρίως την σφαίρα της κυκλοφορίας.

Κατά συνέπεια, **δεν αναγνωρίζεται κατ' αρχήν κανένα πρόβλημα στην παραγωγική διάρθρωση** της ελληνικής οικονομίας και συνεπώς η έννοια «παραγωγική αναδιάρθρωση» λείπει από τις Ορθόδοξες προβληματικές. Άλλωστε εάν γινόταν παραδοχή της αποτυχίας του παραγωγικού μοντέλου τότε οι ευθύνες γι' αυτό πέφτουν στις κυρίαρχες πολιτικές και στις Ορθόδοξες αναλύσεις που τις υποστηρίζουν. Μόνον εκ των υστέρων, και μετά την συστηματική αποτυχία των Μνημονίων, ξαφνικά άρχισε να ψελλίζεται ότι το παραγωγικό μοντέλο της χώρας έχει αποτύχει και πρέπει να αλλάξει. Αυτό το επιχείρημα προστίθεται σαν ερμηνεία της φθίνουσας ανταγωνιστικότητας αλλά μόνο δευτερευόντως και αφού πρώτα έχει αποδοθεί η βασική ευθύνη στους μισθούς. Και φυσικά η συνταγή είναι οι διαβόητες «μεταρρυθμίσεις», δηλαδή η φιλελευθεροποίηση της αγοράς εργασίας, η επιχειρηματική ασυδοσία κλπ. Ταυτόχρονα όμως δεν προτείνεται μία συνεκτική στρατηγική παραγωγικής αναδιάρθρωσης καθώς θεωρείται ότι οι «δυνάμεις της αγοράς» θα βρουν μόνες τους τον καλύτερο δρόμο. Και φυσικά δεν αμφισβητούνται σε καμία περίπτωση οι επιταγές της ευρωπαϊκής ενοποίησης που έχουν καθορίσει αποφασιστικά την σημερινή προβληματική παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας.

II.2 Ετερόδοξες ερμηνείες

Οι Ετερόδοξες ερμηνείες διαφέρουν από τις Ορθόδοξες καθώς:

(1) Τονίζουν ότι το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι ένας τέλειος μηχανισμός αλλά είναι ενδογενώς επιρρεπές σε κρίσεις. Συνεπώς αποδίδουν μεγαλύτερη έμφαση στη δομή του παγκόσμιου καπιταλισμού και στην οικονομική κρίση του 2007-8.

(2) Επικρίνουν τις Νεο-Φιλελεύθερες πολιτικές των τελευταίων δεκαετιών και ιδιαίτερα την αρχιτεκτονική της ΟΝΕ προτείνοντας είτε την διάλυσή της είτε την ριζική ανάταξη της.

Όμως οι Ετερόδοξες ερμηνείες, παρότι αναγνωρίζουν γενικά ελαττώματα του καπιταλισμού, εστιάζουν στην αλλαγή δομών και πολιτικών εντός του συστήματος. Ιδιαίτερα υποστηρίζουν την εκθρόνιση του Νεοφιλελευθερισμού και την επιστροφή σε λιγότερο βάρβαρες μορφές καπιταλιστικής διαχείρισης. Αρκετές από αυτές αναφέρονται στη Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία και μερικές ακόμη και εντάσσουν τον εαυτό τους σ' αυτήν (ιδιαίτερα σε διάφορες Νεο-Μαρξιστικές παραλλαγές). Ταυτόχρονα όμως συνδέονται στενά με Κεϋνσιανές και Μετα-Κεϋνσιανές θεωρήσεις. Διαφέρουν όμως από την Μαρξιστική παράδοση γιατί:

(1) το ποσοστό κέρδους (δηλαδή η καθοριστική Μαρξιστική μεταβλητή) είτε απουσιάζει εντελώς είτε είναι ένα παράγωγο μέγεθος. Στην θέση της τοποθετείται κάποιο Κεϋνσιανό υπόδειγμα έλλειψης ενεργούς ζήτησης ή/και νεο-μερκαντιλιστικών χρηματοοικονομικών και εμπορικών σχέσεων.

(2) ακόμη και οι ριζοσπαστικότερες των Ετερόδοξων ερμηνειών αποφεύγουν να αναφερθούν σε υπέρβαση του καπιταλισμού και περιορίζονται στην υποστήριξη ηπιότερων μορφών διαχείρισης του.

Υπάρχουν αρκετές Ετερόδοξες ερμηνείες της ελληνικής κρίσης. Σε παλιότερη εργασία (σε Mavroudeas (2014)) επισημάνθηκαν οι βασικές ερμηνείες (αν και στη συνέχεια προστέθηκαν κάποιες). Μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερα ρεύματα:

(α) Κρίση χρέους λόγω δημοσιονομικού εκτροχιασμού, που αποδίδεται στην φοροαποφυγή του μεγάλου κεφαλαίου και στην φοροδιαφυγή των μικρομεσαίων.

(β) Κρίση χρέους λόγω χρηματο-οικονομικής αστάθειας α-λα-Minsky (δηλαδή μία ιδιαίτερη εκδοχή της χρηματιστικοποίησης).

(γ) Κρίση χρέους λόγω φθίνουσας ανταγωνιστικότητας, νεο-μερκαντιλιστικής ONE και χρηματιστικοποίησης (Laravitsas et al.(2010)).

(δ) Κρίση χρέους λόγω ταξικής πάλης και χρηματιστικοποίησης (Milios & Sotiropoulos (2010)).

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαία μία παρέκβαση. Οι δημοφιλέστερες Ετερόδοξες ερμηνείες βασίζονται στην προβληματική θεωρία της «χρηματιστικοποίησης», που διατείνεται ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει μεταλλαχθεί δραστικά καθώς το χρηματικό κεφάλαιο όχι μόνο κυριαρχεί επί των άλλων καπιταλιστικών δραστηριοτήτων (παραγωγικού και εμπορικού κεφαλαίου) αλλά αποκτά και αυτοτελή δίαυλο εκμετάλλευσης των εργαζομένων αλλά και άλλων στρωμάτων μέσω του τοκογλυφικού δανεισμού τους (Mavroudeas (2014)). Ουσιαστικά, στις πλήρεις εκδοχές τους, διατείνονται ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός διαφέρει ριζικά από τον κλασικό. Στις μαρξίζουσες εκδοχές υποστηρίζεται ότι ο χαρακτήρας της αστικής τάξης έχει αλλάξει δραματικά καθώς δεν αντλεί πλέον τα κέρδη της μόνο από την υπεραξία και οι διάφορες μερίδες της έχουν αφομοιωθεί από το χρηματικό κεφάλαιο. Στις Μετα-Κεϋνσιανές εκδοχές διατείνεται ότι έχουμε μία παραδοσιακή αστική τάξη και μία τάξη καπιταλιστικών-ραντιέρηδων του χρήματος που περίπου εκμεταλλεύονται τόσο την παραδοσιακή αστική τάξη όσο και τους εργαζόμενους. Η θεωρία της χρηματιστικοποίησης εσφαλμένα θεωρεί ότι η υπερ-ανάπτυξη των διαδικασιών **πλασματικού κεφαλαίου** (τον ρόλο του οποίου απορρίπτει) από την δεκαετία του 1990 σαν προσπάθεια αντιρρόπησης της φθίνουσας κερδοφορίας σηματοδοτεί ένα νέο στάδιο η ένα νέου τύπου καπιταλισμό. Έτσι καταλήγουν να συμφωνούν με την Ορθοδοξία ότι η κρίση του 2007-8 είναι μία χρηματοπιστωτική κρίση όπου το ποσοστό κέρδους δεν παίζει κανένα ρόλο. Αντίστοιχα, υποστηρίζουν ότι η ελληνική κρίση δεν έχει καμία σχέση με φθίνουσα κερδοφορία.

Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα των Ετερόδοξων ερμηνειών με βάση την χρηματιστικοποίηση είναι ότι δεν υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις της τελευταίας στην ελληνική οικονομία (βλέπε σε Mavroudeas (2014)). Συνοπτικά, για να ευσταθεί η υπόθεση της χρηματιστικοποίησης απαιτείται (α) η οικονομία να έχει εξαιρετικά υψηλή μόχλευση και επίσης το χρηματιστήριο να είναι ο βασικός δίαυλος χρηματοδότησης και (β) το χρέος των ιδιωτικών νοικοκυριών να είναι εξαιρετικά υψηλό. Τίποτα από τα δύο δεν ισχύει.

Πρώτον, ο ελληνικός καπιταλισμός είναι παραδοσιακά τραπεζοκεντρικός και σχετικά χαμηλής μόχλευσης. Δεύτερον, το χρέος των ιδιωτικών νοικοκυριών είναι εξαιρετικά χαμηλό συγκριτικά με τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες και, αν και κάποια περίοδο αυξανόταν πολύ γρήγορα, ποτέ δεν έφθασε ούτε τα χαμηλότερα επίπεδα των τελευταίων. Για όλους αυτούς τους λόγους δεν μπορεί να αποδοθεί η αιτία της ελληνικής κρίσης σε κάποια χρηματοπιστωτική «φούσκα» και συνεπώς η χρηματιστικοποίηση μπαίνει - εξαιρετικά προβληματικά - εκ των έξω (σαν επίπτωση της παγκόσμιας οικονομίας).

Κοινό χαρακτηριστικό των Ετερόδοξων ερμηνειών είναι ότι η ανάλυση τους παραμένει πάντα στο επίπεδο της σφαίρας της κυκλοφορίας όπως και η Ορθοδοξία. Από εκεί και πέρα οι Ετερόδοξες ερμηνείες ακολουθούν πολύ ετερόκλητες διαδρομές. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της ερμηνείας των Lapavitsas et al. (2010) και των Milios & Sotiropoulos (2010).

Οι Lapavitsas et al. (2010) συμφωνούν με τις Ορθόδοξες ερμηνείες ότι η ελληνική είναι μία κρίση χρέους. Όμως δεν έχει εθνικές ρίζες αλλά προκύπτει από (α) τον χρηματιστικοποιημένο καπιταλισμό και (β) την ΟΝΕ. Ο πρώτος προκάλεσε την κρίση του 2007-8 και έτσι διασάλεψε τα σαθρά θεμέλια της ΟΝΕ (μη-ΒΝΠ και εξωτερικές ανισορροπίες). Όσον αφορά τις τελευταίες αποδέχονται το Ορθόδοξο επιχείρημα περί ονομαστικού ΜΚΕ αλλά το αντιστρέφουν: δεν ήταν υπερβολικές οι ελληνικές μισθολογικές αυξήσεις αλλά η γερμανική μισθολογική στασιμότητα. Η τελευταία δημιουργεί μία νεο-μερκαντιλιστική εμπορική ανισορροπία μεταξύ του πλεονασματικού ευρω-κέντρου και της ελλειμματικής ευρω-περιφέρειας. Συνεπώς, δεν είναι το δημοσιονομικό έλλειμμα που εκτροχιάζει το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών αλλά το εμπορικό έλλειμμα. Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι η ΟΝΕ δεν επιδιορθώνεται και η μόνη λύση για την Ελλάδα είναι η έξοδος από αυτή.

Η ερμηνεία αυτή πάσχει από τις γενικές αδυναμίες της θεωρίας της «χρηματιστικοποίησης». Παραγνωρίζει εντελώς το ζήτημα της παραγωγικής δομής της ελληνικής και των ευρωπαϊκών οικονομιών και συνεπώς αδυνατεί να αναγνωρίσει την οικονομική εκμετάλλευση της ευρω-περιφέρειας από το ευρω-κέντρο όχι με βάση νομισματικές ή μισθολογικές σχέσεις αλλά κυρίως με βάση τις διαφορετικές παραγωγικές δομές τους. Επιπλέον, αποδέχεται άκριτα το Ορθόδοξο επιχείρημα ότι η ανταγωνιστικότητα καθορίζεται από το ονομαστικό ΜΚΕ. Συνεπώς η αντιστροφή του είναι αδύναμη και οδηγεί στο Ορθόδοξο συμπέρασμα: εφόσον η Γερμανία δεν αυξάνει τους μισθούς της τότε, δικαίως ή αδικώς, δεν μένει παρά να μειωθούν οι ελληνικοί μισθοί. Τέλος η πρόταση πολιτικής είναι ατελέσφορη. Μία απλή έξοδος από την ΟΝΕ με ταυτόχρονη παραμονή στην ΕΕ (και στην Κοινή Αγορά) δεν πρόκειται να διορθώσει τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας.

Στην ερμηνεία αυτή η παραγωγική ανασυγκρότηση είναι ένα παρελκόμενο. Δεν είναι αίτιο (καθώς δεν αναγνωρίζονται ουσιαστικά δομικά αίτια της φθίνουσας ανταγωνιστικότητας). Υπεισέρχεται εκ των υστέρων σαν ανάγκη μίας νομισματικά ανεξάρτητης οικονομίας που θα πρέπει να κάνει κάποια υποκατάσταση εισαγωγών λόγω έλλειψης συναλλάγματος. Αλλά και στην περίπτωση αυτή σιωπηρά υποτίθεται - καθώς δεν προτείνεται κανένα συνεκτικό σχέδιο παραγωγικής αναδιάρθρωσης - ότι η νομισματική αλλαγή μαζί με μία σχετική κρατική καθοδήγηση θα οδηγήσει τον ιδιωτικό τομέα στην αναγκαία υποκατάσταση εισαγωγών. Η λογική αυτή είναι εντελώς ανεδαφική καθώς απαιτεί πολύ χρόνο και είναι εξαιρετικά αμφίβολο κατά πόσο ο ιδιωτικός τομέας θα αναλάβει έστω και ένα ελάχιστο τέτοιο ρίσκο.

Αντίθετα με τους Lapavitsas et al. οι Milios & Sotiropoulos (2010) υποστηρίζουν ότι δεν ευθύνεται ούτε η φθίνουσα ανταγωνιστικότητα ούτε η ΟΝΕ για την ελληνική υπερχρέωση. Αντιθέτως, η ΟΝΕ - ενώνοντας οικονομίες με διαφορετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης και κερδοφορία - διευκόλυνε την κίνηση κεφαλαίων από τις πιο αναπτυγμένες (και με χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης και κερδοφορία) προς τις λιγότερο αναπτυγμένες οικονομίες. Ιδιαίτερα διευκόλυνε τον φθηνό δανεισμό των δεύτερων από τις πρώτες. Με τον τρόπο αυτό δόθηκε αναπτυξιακή ώθηση στην ευρω-περιφέρεια. Έτσι οι υψηλοί ελληνικοί ρυθμοί ανάπτυξης της δεκαετίας του 1990 δεν ήταν «φούσκα» αλλά ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Στο

σημείο αυτό συμφωνούν με τις Ορθόδοξες ερμηνείες που θεωρούν θετική την εισροή ξένου κεφαλαίου καθώς και με τις αντίστοιχες απόψεις περί «ισχυρής Ελλάδας» που προβλήθηκαν την περίοδο εκείνη. Συνεπώς το ελλειμματικό εξωτερικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών δεν αποτελεί πρόβλημα αλλά ένδειξη εισροής αναπτυξιακών κεφαλαίων. Όμως η «χρηματοπιστωτικοποίηση», με τη δημιουργία χρηματοοικονομικών «φουσκών» και την υπερβολική μόχλευση δυναμίτισε αυτή την πορεία. Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007-8, που επίσης την κατανοούν ως μία χρηματοπιστωτική κρίση, εκτροχίασε τα μέχρι τότε καλοήθη ελλείμματα του εξωτερικού ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της ευρω-περιφέρειας. Για να στηριχθεί η παραπαίουσα συσσώρευση αυξήθηκαν δραματικά τα δημοσιονομικά ελλείμματα με τελικό αποτέλεσμα την κρίση χρέους. Η ONE έπαιξε μόνο ένα περιφερειακό ρόλο στο όλο πρόβλημα. Αν και οι Milios & Sotiropoulos αποδέχονται ότι η ONE είναι μία μη-ΒΝΠ και νεοφιλελεύθερης έμπνευσης θεωρούν ότι η λύση δεν βρίσκεται στην έξοδο από αυτήν αλλά στη δημιουργία μίας «κοινωνικής Ευρώπης».

Αυτή η δεύτερη ερμηνεία «χρηματοπιστωτικοποίησης» έχει φυσικά τα γενικά προβλήματα της προσέγγισης αυτής. Επιπλέον όμως -ενστερνιζόμενη την Ορθόδοξη άποψη περί ευεργετικών εισροών ξένου κεφαλαίου και εξωτερικών ελλειμμάτων - δεν κατανοεί τα βαθιά διαρθρωτικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην ελληνική οικονομία με την ένταξη της στην Κοινή Αγορά και τα οποία επιδεινώθηκαν με την ONE. Έτσι αποδέχονται το επιχείρημα της «ισχυρής Ελλάδας» την ίδια ώρα που βασικοί τομείς της οικονομίας συρρικνώνονταν ή/και εξαρτιόνταν ασφυκτικά από ξένες δραστηριότητες. Συνεπακόλουθα, παραγνωρίζουν τις διαδικασίες οικονομικής εκμετάλλευσης της ευρω-περιφέρειας που δημιούργησαν πρώτα η Κοινή Αγορά και ακολούθως η ONE. Από την άλλη η παραγωγική ανασυγκρότηση αντιμετωπίζεται σαν μία παραπλανητική διαταξική έννοια που θολώνει την ανάγκη ενός πανευρωπαϊκού ταξικού μετώπου και οδηγεί στην επικίνδυνη ατραπό του οικονομικού εθνικισμού.

II.3 Μαρξιστικές ερμηνείες

Οι Μαρξιστικές ερμηνείες (OME (2013), Mavroudeas (2014)) υποστηρίζουν μία ισχυρή δομική ερμηνεία της ελληνικής κρίσης τοποθετώντας τις ρίζες της στη σφαίρα της παραγωγής. Επισημαίνονται δύο βασικές δομικές διαστάσεις:

(α) Η **εσωτερική διάσταση** αφορά την **κρίση υπερσυσσώρευσης** του ελληνικού καπιταλισμού που εκδηλώθηκε, όμοια με τις άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, το 2007-8. Αίτιο της είναι η **πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους** (Maniatis & Passas (2014), Mavroudeas & Paitaridis (2013)) λόγω αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που οδηγεί στην υπερσυσσώρευση.

(β) Η **εξωτερική διάσταση** αφορά τα βάρη που επωμίζεται ο ελληνικός καπιταλισμός από την υποδεέστερη θέση του στην ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική ενοποίηση και τα οποία επιδεινώνουν περαιτέρω την εσωτερική του κρίση. Το ελληνικό κεφάλαιο ανταγωνίζεται με τα υψηλότερης εργατικής παραγωγικότητας ευρωπαϊκά κεφάλαια με αποτέλεσμα να υφίσταται ιμπεριαλιστική οικονομική εκμετάλλευση από αυτά. Επιπλέον, η ιεραρχική δομή της ΕΕ ευνοεί το ευρω-κέντρο έναντι της ευρω-περιφέρειας.

Η σημερινή κρίση του ελληνικού καπιταλισμού προέρχεται από την κρίση του 1973-5 που ήταν διπλά επιβαρυντική. Πρώτον, τερματίσθηκε η μεταπολεμική «χρυσή εποχή» του. Δεύτερον, η μεταπολιτευτική ενίσχυση του εργατικού κινήματος επιβάρυνε την ήδη φθίνουσα καπιταλιστική κερδοφορία καθώς επέβαλε στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο μία ουσιαστική βελτίωση του μισθού και των εργασιακών συνθηκών των εργαζομένων. Δηλαδή, αντίθετα με τις διεθνείς τάσεις, στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο εφαρμόσθηκαν στην Ελλάδα φιλολαϊκές κενσυνανές πολιτικές που ενίσχυαν την ανάπτυξη με μία ελεγχόμενη φιλεργατική αναδιανομή εισοδήματος που όμως δεν θα έθιγε δραματικά τα καπιταλιστικά κέρδη. Οι πολιτικές αυτές βελτίωσαν την θέση των εργαζομένων και εκτόνωσαν τον μεταπολιτευτικό ριζοσπαστισμό. Απέτυχαν όμως να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση επειδή εφάρμοζαν μεταπολεμικές συνταγές σε μία εντελώς διαφορετική συγκυρία.

Γι' αυτό, μετά το 1985 και συμβοηθούσας της ένταξης στην ΕΟΚ, επιβλήθηκαν νεο-συντηρητικές πολιτικές αναδιάρθρωσης. Όμως και στην ελληνική περίπτωση, όπως και διεθνώς, οι αναδιαρθρωτικές αυτές πολιτικές δεν διόρθωσαν ουσιαστικά τα προβλήματα. Παρά την επίθεση στο εισόδημα, τις εργασιακές συνθήκες και τις κοινωνικές παροχές των εργαζομένων, απαξίωση του κεφαλαίου δεν πραγματοποιήθηκε σε επαρκή βαθμό και οι μη-παραγωγικές δραστηριότητες δεν περιορίστηκαν. Συνεπώς η κερδοφορία και η συσσώρευση του κεφαλαίου δεν ανέκαμψαν ικανοποιητικά.

Γι' αυτό το σύστημα, ήδη από το 2000, κατέφυγε στη φυγή προς τα μπροστά. Το χρηματοπιστωτικό σύστημα τροφοδότησε με ρευστότητα το σύστημα και βοήθησε στη δημιουργία επενδύσεων και κατανάλωσης μέσω δημιουργίας **πλασματικού κεφαλαίου** (δηλαδή αβέβαιων στοιχημάτων σε μέλλουσα να εξαχθεί υπεραξία). Αυτό δημιούργησε την «χρηματοπιστωτικοποίηση» (ένα όχι σπάνιο φαινόμενο σε προ-στάδια κρίσης). Αυτή η χρηματοπιστωτικά υποβοηθούμενη μεγέθυνση μετέθεσε στο μέλλον τα προβλήματα και επιδείνωσε, μέσω της μόχλευσης, την υπερσυσσώρευση. Το σχήμα αυτό άντεχε όσο αύξανε η εκμετάλλευση της εργασίας (μέσω της αύξησης του απλήρωτου χρόνου εργασίας). Από την στιγμή που αυτή η διαδικασία άρχισε να ασθμαίνει τότε κατέρρευσαν τα «στοιχήματα» καθώς το παραγωγικό κεφάλαιο δεν είχε επαρκή κέρδη για να χρηματοδοτεί και τα κέρδη του χρηματοπιστωτικού συστήματος και συνεπώς να συνεχίζεται η πιστωτική επέκταση. Αυτό οδήγησε στην χρεοκοπία χρηματοπιστωτικών οργανισμών που με την σειρά τους επιδείνωσαν την κατάσταση των παραγωγικών επιχειρήσεων.

Η εξωτερική διάσταση αφορά την μεταπολεμική ευρωπαϊκή «Μεγάλη Ιδέα» του ελληνικού κεφαλαίου. Φιλοδοξούσε με αυτή να αναβαθμισθεί από δεύτερης γενιάς, μεσαιού βεληνεκούς καπιταλισμός με περιορισμένες ικανότητες ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης άλλων χωρών σε εταίρο ενός από τα βασικά παγκόσμια ιμπεριαλιστικά μπλοκ.

Όμως το εγχείρημα αυτό ενέχει σοβαρά κόστη. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός με τα πιο αναπτυγμένα δυτικο-ευρωπαϊκά κεφάλαια υποβάθμισε τα ελληνικά σε «φτωχούς συγγενείς». Ο ελληνικός καπιταλισμός, πριν από την ένταξη στην ΕΟΚ, είχε μία σχετικά συνεκτική παραγωγική δομή (γύρω από ισχυρά προστατευμένους παραδοσιακούς κλάδους) που όμως ήταν ανταγωνιστική έναντι των ευρωπαϊκών αλλά και άλλων κεφαλαίων. Το άνοιγμα της οικονομίας λόγω ένταξης αποδιάρθρωσε την παραγωγική δομή και την ανταγωνιστικότητα του ελληνικού κεφαλαίου, επιδεινώνοντας το εμπορικό ισοζύγιο και ταυτόχρονα αυξάνοντας τον έλεγχο ξένων κεφαλαίων στην ελληνική οικονομία. Η είσοδος στην ΟΝΕ (δηλαδή η προσπάθεια του ελληνικού καπιταλισμού να ενταχθεί στον «σκληρό πυρήνα» της εξελισσόμενης ενοποίησης) χειροτέρεψε τα πράγματα. Η υψηλή συναλλαγματική ισοτιμία (καθώς το ευρώ ισχυροποιήθηκε έναντι του δολαρίου και άλλων νομισμάτων) επιδείνωσε συνολικά την ελληνική ανταγωνιστικότητα. Επιπλέον, η περαιτέρω απώλεια εθνικών εργαλείων οικονομικής πολιτικής (νομισματική πολιτική) και η εξάσκηση τους με βάση τις ανάγκες του ευρω-κέντρου (π.χ. χαλαρή νομισματική πολιτική όταν η ευρω-περιφέρεια χρειαζόταν σφικτότερη) πρόσθεσε προβλήματα. Από την άλλη, η οικονομική επέλαση του ελληνικού κεφαλαίου στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη στήριξε για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα την χειμαζόμενη κερδοφορία του.

Το ξέσπασμα της σημερινής κρίσης έθεσε τέλος σε όλη αυτή την ευφορία. Πρώτον, επανεμφανίσθηκε η σοβούσα κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου. Δεύτερον, η ιμπεριαλιστική «επιδότηση» της κερδοφορίας περιορίσθηκε απότομα καθώς οι Βαλκανικές και ανατολικο-ευρωπαϊκές οικονομίες χτυπήθηκαν άσχημα. Επιπλέον, εντάθηκαν οι ενδο-ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί με αποτέλεσμα οι πιο αδύναμοι (και μεταξύ αυτών ο ελληνικός καπιταλισμός) να χάσουν έδαφος.

Η δίδυμη ελληνική κρίση πήρε την μορφή των «διπλών ελλειμμάτων» (δημοσιονομικό έλλειμμα και εξωτερικό χρέος) σαν αποτέλεσμα της κρίσης υπερσυσσώρευσης και της οικονομικής εκμετάλλευσης από τους ισχυρότερους δυτικούς ιμπεριαλισμούς. Με το ξέσπασμα της κρίσης όλες οι αναπτυγμένες οικονομίες εγκατέλειψαν, απότομα και για ένα διάστημα, τις νεοφιλελεύθερες δοξασίες και παρείχαν

αφειδώς νομισματική αλλά και δημοσιονομική στήριξη στα ιδιωτικά κεφάλαια (και ιδιαίτερα στο χρηματοπιστωτικό σύστημα). Συνεπώς, από το 2008 τα δημόσια ελλείμματα εκτινάχθηκαν στα ύψη και ακολούθησε το δημόσιο χρέος καθώς η στήριξη αυτή χρηματοδοτήθηκε κυρίως με δανεισμό. Έτσι για πολλές χώρες η κρίση μετατράπηκε σε δημοσιονομική κρίση, καθώς θέτει εν αμφιβόλω την δυνατότητα αποπληρωμής των δανείων.

Αυτό συνέβη και στην περίπτωση της Ελλάδας με ορισμένες επιπρόσθετες ιδιομορφίες. Ο ελληνικός καπιταλισμός ιστορικά χαρακτηρίζεται από (συγκριτικά με άλλες χώρες) υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα. Αυτό δεν είναι σπάνιο για αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές οικονομίες όπου το κράτος σαν συλλογικός καπιταλιστής επωμίζεται σημαντικά βάρη της οικονομικής δραστηριότητας ακριβώς γιατί τα ιδιωτικά κεφάλαια αρνούνται, στα αρχικά στάδια της αναπτυξιακής διαδικασίας, να επωμισθούν τους κινδύνους της. Συνεπώς, τα λεγόμενα διπλά ελλείμματα (και συνεπώς το πρόβλημα του χρέους) είναι παράγωγα και όχι αίτια της ελληνικής κρίσης.

Οι Μαρξιστικές ερμηνείες ξεκινούν από την σφαίρα της παραγωγής και στη συνέχεια εξηγούν πως οι κρισιακές τάσεις εκφράζονται στην σφαίρα της κυκλοφορίας και στο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Με τον τρόπο αυτό εντοπίζουν τις ρίζες του ελληνικού προβλήματος πρώτα και κύρια στην παραγωγική δομή της οικονομίας και στο πώς αυτή επηρεάστηκε από τις σχέσεις με τις αντίστοιχες ιδιαίτερα των άλλων οικονομιών της ΕΕ. Έτσι αναδεικνύεται πολύ καθαρότερα απ' ότι στις Ορθόδοξες και στις Ετερόδοξες ερμηνείες το παραγωγικό πρόβλημα της χώρας και την ανάγκη της παραγωγικής αναδιάρθρωσης από την σκοπιά όμως του κόσμου της εργασίας.

III. Στρατηγικές διεξόδου και το πρόβλημα της δομικής αναδιάρθρωσης

Εάν η ελληνική κρίση είναι μία βαθιά δομική κρίση, όπως υποστηρίζει η Μαρξιστική ανάλυση, τότε η διέξοδος από αυτή απαιτεί την δομική αναδιάρθρωση της οικονομίας. Αυτό το κατανοεί ευθέως η Μαρξιστική προσέγγιση ενώ προκύπτει μόνο εμμέσως (λόγω της προσήλωσης τους στη σφαίρα της κυκλοφορίας) και εξ ανάγκης (λόγω πίεσης της πραγματικότητας) στις Ορθόδοξες και Ετερόδοξες ερμηνείες.

Το πρόβλημα αυτό επικαθορίζεται από την συμμετοχή στην ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική ενοποίηση. Η τελευταία, όπως προαναφέρθηκε, καθόρισε την σημερινή οικονομική δομή της χώρας. Συνεπώς, κεντρικό ζήτημα είναι εάν η δομική αναδιάρθρωση θα γίνει **εντός ή εκτός των πλαισίων της ευρωπαϊκής ενοποίησης**. Αυτές είναι οι δύο βασικές εναλλακτικές στρατηγικές διεξόδου από την κρίση. Η καθεμία διακρίνεται σε δύο παραλλαγές. Η αναδιάρθρωση εντός της ευρωπαϊκής ενοποίησης διακρίνεται (α) στη **Μνημονιακή στρατηγική** και (β) σε **Κεϋνσιανές αντι-κυκλικές πολιτικές με τροποποίηση του Μνημονίου ή χωρίς αυτό**. Η αναδιάρθρωση εκτός της ευρωπαϊκής ενοποίησης διακρίνεται (α) στη μερική αποστοίχιση με την έξοδο μόνον από την ΟΝΕ και (β) στην ολική αποδέσμευση από την ΕΕ. Πίσω από κάθε στρατηγική στοιχίζονται grosso modo διαφορετικές ερμηνείες και ταξικά συμφέροντα.

III.1 Η Μνημονιακή στρατηγική

Η στρατηγική των ελληνικών Μνημονίων αποτελεί την κυρίαρχη επιλογή και εκφράζει έναν ανισοβαρή συμβιβασμό ανάμεσα στους ηγεμόνες της ΕΕ και την ελληνική αστική τάξη (αναλυτικά βλέπε Μαυρουδέας (2013β)). Η αποτυχία της ευρωπαϊκής «Μεγάλης Ιδέας» του ελληνικού κεφαλαίου έχει οδηγήσει στη δραστική υποβάθμιση του στο διεθνή καταμερισμό εργασίας που αποτυπώνεται σαφώς στα Μνημόνια. Θεωρητικά η στρατηγική αυτή προέρχονται από τις Ορθόδοξες αναλύσεις και ιδιαίτερα από την Συναίνεση της Ουάσιγκτον. Πρακτικά αποτελούν τροποποιήσεις των προγραμμάτων που κατασκεύασε το ΔΝΤ στη δεκαετία του 1990 για να διαχειρισθούν τα αυξανόμενα προβλήματα της «παγκοσμιοποίησης». Κεντρικοί άξονες των προγραμμάτων αυτών είναι (α) το άνοιγμα στο διεθνές κεφάλαιο, (β) η ενίσχυση του ιδιωτικού έναντι του δημόσιου τομέα και (γ) η μετατροπή χειμαζόμενων οικονομιών σε εξαγωγικές

οικονομίες. Κρίσιμο χαρακτηριστικό τους είναι η προ-κυκλικότητα (δηλαδή η πεποίθηση ότι πρέπει να μπει πιο βαθιά στην κρίση για να βγεις πιο γρήγορα απ' αυτήν). Οι βασικοί πυλώνες τους είναι:

- Δημοσιονομική λιτότητα
- Φιλο-επιχειρηματικές μεταρρυθμίσεις (π.χ. απορύθμιση αγοράς εργασίας, απόσυρση προστατευτισμού, περιορισμός κρατικών ρυθμίσεων) και διευκόλυνση της εισόδου ξένων κεφαλαίων
- Συναλλαγματική υποτίμηση
- Αναδιάρθρωση χρέους

Στα ελληνικά προγράμματα λείπει ο τρίτος πυλώνας (λόγω ΟΝΕ) ενώ ο τέταρτος προστέθηκε αργά και ανεπιτυχώς μετά την αποτυχία του πρώτου Μνημονίου. Αν προστεθεί και το γεγονός ότι είναι ιδιαίτερα εμπροσθοβαρή (δηλαδή ο μεγάλος όγκος επώδυνων μέτρων προβλέπεται για τα πρώτα χρόνια εφαρμογής τους) αυτό τα κάνει εξαιρετικά «βαρεία» και δυσεφάρμοστα. Ιδιαίτερα, υπαγορεύει πολύ οξύτερες πολιτικές λιτότητας («εσωτερικής υποτίμησης») για να καλυφθεί η απουσία των δύο τελευταίων πυλώνων.

Η Μνημονιακή Στρατηγική έχει διπλό στόχο: (α) να αντιμετωπίσει το πρόβλημα χρέους και (β) να μετασχηματίσει δομικά τον ελληνικό καπιταλισμό. Και όλα αυτά εν μέσω μίας παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης και μίας συνδεόμενης με αυτήν κρίση της ΕΕ. Πρόκειται κυριολεκτικά για έναν υπερφιλόδοξο στόχο γι' αυτό ακριβώς και αποτυγχάνει συστηματικά στα χρονοδιαγράμματα και τις προβλέψεις της και πρέπει να τροποποιείται συνεχώς. Τόσο τα άμεσα μέτρα όσο και οι δομικές αλλαγές διαταράσσουν όλη την μεταπολεμική αρχιτεκτονική του ελληνικού καπιταλισμού και έχουν επικίνδυνες για το σύστημα πολιτικο-οικονομικές συνέπειες.

Για την Μνημονιακή στρατηγική το ζήτημα της παραγωγικής αναδιάρθρωσης δεν τίθεται ρητά τόσο λόγω θεωρητικής σκοπιάς όσο όμως και γιατί ουσιαστικά επιδιώκει την διατήρηση της υπάρχουσας με τροποποιήσεις. Όπως προαναφέρθηκε, η σημερινή παραγωγική διάρθρωση (δηλαδή η μετατροπή της σε ένα χαμηλό παρακολούθημα πανευρωπαϊκών αλυσίδων αξίας) είναι απότοκος της ένταξης στην ευρωπαϊκή ενοποίηση και πρώτα και κύρια στην Κοινή Αγορά. Η Μνημονιακή στρατηγική επιδιώκει να την διασώσει αλλάζοντας τα πάντα για να μην αλλάξει στην ουσία τίποτα. Στοχεύει η οικονομία να υποβαθμισθεί περαιτέρω σε ευρω-περιφέρεια χαμηλού κόστους (μισθών και περιουσιακών στοιχείων), χαμηλής προστιθέμενης αξίας και τεχνολογικής εξειδίκευσης που θα χρησιμεύει σαν πάροχος υπηρεσιών και θα ανταγωνίζεται αντίστοιχες οικονομίες. Επιπλέον, θεωρεί ότι το παραγωγικό αυτό πρότυπο θα επικρατήσει μέσω της ελεύθερης δράσης των «δυνάμεων της αγοράς». Συνεπώς, δεν εμπεριέχει συγκεκριμένο πρόγραμμα παραγωγικής αναδιάρθρωσης. Το πιο κοντινό σ' αυτό είναι διάφορες μελέτες από ευρωπαϊκά και ελληνικά επιχειρηματικά lobbies (όπως αυτές του IOBE και της McKinsey) που, σε ποιο επίσημη μορφή, συγκεφαλαιώνονται στις κατευθύνσεις του ΕΣΠΑ.

III.2 Η Κεϋνσιανή αντι-κυκλική στρατηγική με τροποποίηση του Μνημονίου ή χωρίς αυτό

Η στρατηγική αυτή προέρχεται τόσο από Ορθόδοξες όσο και από Ετερόδοξες σκοπιές. Σε αντιπαράθεση με την Μνημονιακή στρατηγική προτείνεται από πολλές πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις και στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό μία εναλλακτική στρατηγική εντός των πλαισίων της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Οι βασικοί άξονες της είναι η διατήρηση του ενός σκέλους της Μνημονιακής στρατηγικής (οι δανειακές συμβάσεις) και η αλλαγή των όρων αποπληρωμής του (είτε με «κούρεμα» είτε με επιμήκυνση του) καθώς και του ρυθμού δημοσιονομικής συστολής και των φιλο-επιχειρηματικών μεταρρυθμίσεων έτσι ώστε να

μειωθεί η προ-κυκλικότητα και να εφαρμοσθούν σταδιακότερα οι διάφορες αντιλαϊκές αλλαγές. Ουσιαστικά, η στρατηγική αυτή δεν αμφισβητεί τις γενικές κατευθυντήριες της Μνημονιακής αλλά επιδιώκει να την κάνει ηπιότερη, πιο μακροχρόνια και επίσης να της εισάγει αντι-κυκλικά στοιχεία (μέτρα μείωσης της ύφεσης) ή να την κάνει λιγότερο προ-κυκλική.

Συνήθως, η εναλλακτική αυτή στρατηγική εισηγείται την δημιουργία ενός ευρωπαϊκού πλαισίου βοήθειας για την ανασυγκρότηση της οικονομίας. Στις φιλόδοξες παραλλαγές της αυτή η πρόταση ονομάζεται ευρωπαϊκό «σχέδιο Μάρσαλ». Στις πιο σεμνές παραλλαγές της η πρόταση αυτή πρακτικά καταλήγει στην ευρύτερη και μα χαλαρότερους όρους χρήση των υπάρχοντων ευρωπαϊκών πλαισίων (π.χ. ΕΣΠΑ).

Πολιτικά, η στρατηγική αυτή εκφράσθηκε με τα προγράμματα των Ζαπείων της τότε αντι-μνημονιακής ΝΔ και με τα αντίστοιχα συμπλήματα προεκλογικού προγράμματος του ΣΥΡΙΖΑ. Η κατάληξη και των δύο είναι χαρακτηριστική: μετά από μικρότερες ή μεγαλύτερες κόνξες κατέληξαν να υποταχθούν πλήρως στη Μνημονιακή στρατηγική.

Πέραν των πολιτικών συσχετισμών, η στρατηγική αυτή είναι ανέφικτη αφ' εαυτής. Η λογική της προ-κυκλικής αναδιάρθρωσης είναι εντελώς αντίθετη με αυτή της αντι-κυκλικής αναδιάρθρωσης και δεν μπορούν να συμβιώσουν. Η αντι-κυκλική αναδιάρθρωση απαιτεί πολύ περισσότερο χρόνο και έχει αμφίβολα αποτελέσματα. Αντιθέτως, η προ-κυκλική αναδιάρθρωση απηχεί την ίδια την βαθύτερη λογική του καπιταλιστικού συστήματος. Η περίπτωση της αντι-κυκλικής και επεκτατικής αναδιάρθρωσης δοκιμάσθηκε στην Ελλάδα μετά την κρίση του 1973 με οικτρά - από την σκοπιά του συστήματος - αποτελέσματα. Ο βασικός λόγος της αποτυχίας της ήταν ότι μία καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης δεν αντιμετωπίζεται με επιπλέον ενίσχυση της συσσώρευσης κεφαλαίου ακόμη και αν αυτό συνοδευθεί με πολιτική λιτότητας έναντι της εργασίας. Μόνο όταν υπάρξει απαξίωση των υπερσυσσωρευμένων κεφαλαίων μπορεί να ξαναρχίσει μία σχετικά βιώσιμη φάση συσσώρευσης (και συνεπώς οικονομικής μεγέθυνσης). Η μόνη περίπτωση να «μπολιασθούν» οι δύο αυτές αντίθετες λογικές είναι εάν η προ-κυκλική αναδιάρθρωση έχει εν πολλοίς επιτύχει οπότε θα έχει την πολυτέλεια να υιοθετήσει μέτρα και ιδέες μίας πιο επεκτατικής οικονομικής πολιτικής. Όμως η Μνημονιακή στρατηγική πόρρω απέχει από το να έχει δει φως στο τέλος του τούνελ, γεγονός που κάνει ανέφικτη κάθε τέτοιο μίγμα.

Η πιο σημαντική αδυναμία αυτής της στρατηγικής όμως αφορά το βαθύ δομικό πρόβλημα της παραγωγικής δομής της ελληνικής οικονομίας. Η Μνημονιακή στρατηγική προτείνει μία αναδιάρθρωση της με βάση την λογική της «κινεζοποίησης». Η εναλλακτική στρατηγική της επαναδιαπραγμάτευσης του Μνημονίου δεν έχει μία συγκροτημένη πρόταση επ' αυτού. Ενίοτε επαγγέλλεται κάποια λίγο διακριτική βιομηχανική πολιτική ενίσχυσης κάποιων κλάδων αλλά γρήγορα την εγκαταλείπει εμπρός στα κελεύσματα της ΕΕ και τα κατεστημένα συμφέροντα. Στο τέλος καταλήγει να παίζει κρυφτό πίσω από τις προαναφερθείσες μελέτες επιχειρηματικών συμφερόντων και στα ψιλά γράμματα των υπαγορευόμενων από την ΕΕ κατευθύνσεων του ΕΣΠΑ. Ούτως ή άλλως, λόγω της θεωρητικής σκοπιάς των οικονομικών της σφαίρας της κυκλοφορίας, και η στρατηγική αυτή δεν εστιάζει πρωταρχικά στη σφαίρα της παραγωγής και φυσικά θεωρεί ότι οι δυνάμεις της αγοράς θα φέρουν εν τέλει το επιθυμητό αποτέλεσμα (υποβοηθούμενες από το κατάλληλο πλαίσιο κινήτρων).

III.3 Η στρατηγική της εξόδου από την ONE με παραμονή εντός της ΕΕ και αναδιάρθρωση του χρέους

Η πρόταση αυτή διακρίνεται σε μία παραλλαγή που υποστηρίζει την **συγκρουσιακή έξοδο από την ONE** και σε μία άλλη που υποστηρίζει την **συναινετική έξοδο από την ONE**. Η πρώτη προτείνεται σε αντιπαράθεση με την ΕΕ ως «εκβιασμός» για την επίτευξη καλύτερης μεταχείρισης εντός της ΕΕ. Η δεύτερη προτείνεται ως συμβιβασμός με την ΕΕ.

Η λογική πίσω από την πρόταση αυτή είναι μονήρης. Θεωρεί ότι η έξοδος από την ONE θα ξαναδώσει τα εργαλεία της νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής στη χώρα. Με τον τρόπο αυτό – και μέσω της ανταγωνιστικής υποτίμησης – θα βελτιωθεί η ανταγωνιστικότητα των διεθνώς εμπορεύσιμων ελληνικών προϊόντων και συνεπώς το εμπορικό ισοζύγιο και κατ' επέκταση το ισοζύγιο εξωτερικών τρεχουσών συναλλαγών. Επίσης, η διαδικασία αυτή, λόγω αύξησης της τιμής των εισαγόμενων προϊόντων, θα οδηγήσει σε μία ορισμένη παραγωγική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας καθώς θα υπάρξει υποκατάσταση εισαγωγών (δηλαδή θα αναπτυχθούν εγχώριες διαδικασίες παραγωγής των εισαγόμενων προϊόντων). Το πρώτο σκέλος της (η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας μέσω υποτίμησης) είναι από μόνο του εξαιρετικά ευάλωτο. Για να υπάρξει μία ουσιαστική και βιώσιμη αύξηση της ανταγωνιστικότητας δεν αρκεί η συναλλαγματική υποτίμηση που από μόνη της έχει μόνο βραχύβια αποτελέσματα. Μία σοβαρή βελτίωση της ανταγωνιστικότητας απαιτεί βαθιές αλλαγές στην παραγωγική δομή της οικονομίας. Για παράδειγμα, με την υπάρχουσα δομή εξαγωγικών προϊόντων κάτι τέτοιο είναι εξαιρετικά προβληματικό καθώς ο μεγάλος όγκος τους (π.χ. πετρελαιοειδή) εξαρτάται από εισαγωγές ενδιάμεσων προϊόντων. Στο σημείο αυτό έρχεται να απαντήσει το δεύτερο σκέλος αυτής της στρατηγικής (δηλαδή η υποκατάσταση εισαγωγών). Όμως εδώ προκύπτει ένα σημαντικό ζήτημα. Αν η διαδικασία αυτή αφεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία είναι εξαιρετικά αργή και αμφίβολη όσον αφορά το βάθος και την έκταση. Αν προωθηθεί μέσω του κρατικού παρεμβατισμού αυτό απαιτεί οικονομικό σχεδιασμό και ισχυρές διακριτές βιομηχανικές πολιτικές που απαγορεύονται στα πλαίσια της ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς.

Συνεπώς, η βασική αδυναμία της στρατηγικής αυτής είναι ότι παραγνωρίζει το βαθύ δομικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας και προσπαθεί να το αντιμετωπίσει εμμέσως μέσω του νομισματικού βραχίονα. Στην συναινετική εκδοχή της η αναγκαία αναδιάρθρωση προσκρούει στις θεσμικές απαγορεύσεις και στα πλαίσια της ΕΕ. Στην συγκρουσιακή παραλλαγή της οδηγεί αναγκαστικά στην συνολική έξοδο και από την ONE και από την ΕΕ. Αυτό το συνεπακόλουθο η δεύτερη αυτή εκδοχή είτε το παραγνωρίζει είτε το υπεκφεύγει. Το αποτέλεσμα είναι το οικονομικό σχέδιο της να είναι ελλιπές και μη-ρεαλιστικό.

III.4 Η στρατηγική της αποδέσμευσης από την ΕΕ

Αυτή η εναλλακτική στρατηγική είναι στον αντίποδα της Μνημονιακής στρατηγικής και υποστηρίζεται από τις Μαρξιστικές προσεγγίσεις. Ξεκινά από την αναγνώριση των βαθιών δομικών προβλημάτων της παραγωγικής δομής της ελληνικής οικονομίας. Τα προβλήματα αυτά διαμορφώθηκαν από την ένταξη στην ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά. Η ONE τα επιδεινωσε περαιτέρω. Στα πλαίσια αυτά δεν υπάρχει καμία δυνατότητα φιλολαϊκής διεξόδου από την κρίση.

Η μόνη φιλολαϊκή εναλλακτική μπορεί να οικοδομηθεί με την καθολική αποδέσμευση από την ΕΕ. Στα πλαίσια αυτά προτείνεται ένα **μεταβατικό πρόγραμμα σοσιαλιστικής προοπτικής** με κεντρικό άξονα την **αποδέσμευση**. Πρόκειται για ένα υπόδειγμα αυτόκεντρης (αλλά όχι κλειστής) ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας (σε αντιδιαστολή με την εξαρτημένη ανάπτυξη εντός ΕΕ). Η αυτόκεντρη ανάπτυξη σημαίνει ότι πρέπει να ανασυγκροτηθεί μία εθνική οικονομία (και ιδιαίτερα η παραγωγική δομή της) που να έχει εσωτερική συνοχή (και ιδιαίτερα ισχυρές διακλαδικές διασυνδέσεις προς τα εμπρός και προς τα πίσω), να λειτουργεί με κριτήριο τις δικές της ανάγκες και να ακολουθήσει μία αυτοτελή και διακριτική εξωτερική οικονομική πολιτική.

Το μεταβατικό αυτό πρόγραμμα οφείλει να διακρίνει φάσεις στην ανάπτυξη του:

(α) μία αρχική ειδική περίοδο, χαρακτηρισμένη από έντονη σύγκρουση με την ΕΕ και την Δύση και συγκροτημένη με έκτακτα μέτρα αντιμετώπισης άμεσων αναγκών

(β) μία περίοδο σταθεροποίησης, με κεντρικό χαρακτηριστικό την παγίωση μίας οικονομίας με κατά βάση κρατικο-καπιταλιστικές σχέσεις αλλά και ένα σοσιαλιστικό τομέα

(γ) την περίοδο σοσιαλιστικής μετάβασης με την ισορροπημένη και βιώσιμη ενίσχυση του σοσιαλιστικού τομέα και τον αντίστοιχο περιορισμό των υπόλοιπων τομέων.

Ιδιαίτερα το πρόγραμμα της ειδικής περιόδου οργανώνεται με βάση βραχυχρόνιους και μακροχρόνιους άξονες. Οι βραχυχρόνιοι άξονες είναι:

- Η **αποδέσμευση από την ΕΕ.**
- Η **διαγραφή του εξωτερικού χρέους.**

(2) Η **επιβολή ελέγχων στην κίνηση των κεφαλαίων** έτσι ώστε να αποφευχθεί η φυγή στο εξωτερικό.

(3) Η **κρατικοποίηση του τραπεζικού συστήματος** έτσι ώστε να αποφευχθεί η κατάρρευση του και να χρησιμοποιηθεί για την χρηματοδότηση της οικονομίας.

(4) Η δημιουργία **συστήματος έντονα προοδευτικής (δηλαδή τα βάρη στα πλούσια στρώματα) φορολογίας** για να βελτιωθεί η θέση των λαϊκών στρωμάτων και να εξευρεθούν πόροι για αναπτυξιακή πολιτική.

(5) Η **ελεγχόμενη διαχείριση της συναλλαγματικής ισοτιμίας του νέου νομίσματος**, (μέσα ενδεχομένως από ένα σύστημα πολλαπλών συναλλαγματικών ισοτιμιών ή ένα βραχύβιο πρόγραμμα διπλού νομίσματος) έτσι ώστε να υποβοηθηθεί η ανταγωνιστικότητα και να αντιμετωπισθούν οι ανάγκες της χώρας σε συνδυασμό με ένα εκτεταμένο **σύστημα ελέγχου των τιμών** (ώστε να αποφευχθούν πληθωριστικές αυξήσεις).

Ο πιο κρίσιμος όμως μακροχρόνιος άξονας του προγράμματος αυτού είναι η **σχεδιασμένη παραγωγική αναδιάρθρωση της οικονομίας σε βάση τον δημόσιο τομέα** (δηλαδή με την κοινωνική ιδιοκτησία και έλεγχο τουλάχιστον των βασικών οικονομικών κλάδων). Αυτό σημαίνει την δημοκρατική εκπόνηση πενταετών προγραμμάτων για το σύνολο. Βασικός πυλώνας των προγραμμάτων αυτών θα είναι ο δημόσιος τομέας (με την δημόσια ιδιοκτησία των βασικών στρατηγικών κλάδων της οικονομίας) αλλά με υποχρεωτική εφαρμογή και στον ιδιωτικό τομέα. Βασικός στόχος τους οφείλει να είναι η ανάπτυξη του παραγωγικού τμήματος της οικονομίας (με επανεκκίνηση του πρωτογενούς τομέα, επανεκβιομηχάνιση και αντίστοιχο σχετικό περιορισμό των υπηρεσιών). Αυτή η παραγωγική αναδιάρθρωση δεν μπορεί να βασισθεί στη σημερινή παραγωγική διάρθρωση (όπως εκφράζεται μέσα από τους σχετικούς πολλαπλασιαστές) και η οποία έχει αποτύχει αλλά πρέπει να κινηθεί ρηξικέλευθα και καινοτόμα.

Αυτή η καθολική και υποχρεωτική βιομηχανική πολιτική πρέπει να συμπληρώνεται από την αντίστοιχη νομισματική και εισοδηματική πολιτική καθώς και μία ανεξάρτητη διεθνή οικονομική πολιτική. Επίσης, κεντρικό στοιχείο αυτού του προγράμματος αποτελεί ο στόχος της **πλήρους απασχόλησης**.

Αυτό το μεταβατικό πρόγραμμα σοσιαλιστικής προοπτικής αποτελεί τον μόνο δρόμο για να ξαναπάρει μπροστά η οικονομία, να ξεπερασθεί η αποβιομηχάνιση και η διάλυση της παραγωγικής δομής και να αξιοποιηθούν οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι προς όφελος του λαού.

Βιβλιογραφία

Arestis P. (2009), 'New Consensus Macroeconomics: A Critical Appraisal', *Levy Institute Working Paper 564*.

Katrakilidis C. & Trachanas Em. (2011), 'Has the Accession of Greece in the EU Influenced the Dynamics of

the Country's 'Twin Deficits'? An Empirical Investigation', *European Research Studies* vol. XIV no.1.

Lapavitsas C., Kaltenbrunner A., Lindo D., Michell J., Paineira J. P., Pires E., Powell J., Stenfors A. & Teles N. (2010), 'Eurozone in Crisis: Beggar Thyself and Thy Neighbour', *Research on Money and Finance*, Occasional Report.

Μαυρουδέας Στ. (2013α), «Η ελληνική τραγωδία: ανταγωνιστικές ερμηνείες της ελληνικής κρίσης», *ForeignAffairsHellenicEdition*, Αύγουστος.

Μαυρουδέας Στ. (2013β), «Τι είναι (και τι δεν είναι) η Μνημονιακή στρατηγική και γιατί αποτυγχάνει συστηματικά»

Mavroudeas S. (ed.) (2014), *Greek capitalism in crisis: Marxist Analyses*, London: Routledge.

Μαυρουδέας Στ. & Μανιάτης Θ. (2013), «Η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση, το ελληνικό πρόβλημα και ο Μαρξισμός: ένα περίγραμμα ανάλυσης και συζήτησης» σε ΟΜΕ (2013), «*Ο Μαρξισμός και η Ελληνική Οικονομική Κρίση*», Αθήνα: Gutenberg.

Mavroudeas S. & Paitaridis D. (2013), 'The Greek saga: competing explanations of the Greek crisis - A Marxist Alternative', **1st World Keynes Conference 'Attacking the Citadel: Making Economics Fit for Purpose', Izmir University of Economics, Izmir/Turkey, 26-29 June 2013.**

Maniatis T. & Passas C. (2014), 'The law of the falling rate of profit in the post-war Greek economy' σε Mavroudeas (2014).

Milios J. & Sotiropoulos D. (2010), 'Crisis of Greece or Crisis of the Euro? A View from the European Periphery', *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* vol.12 no.3.

Το άρθρο δημοσιεύτηκε στην Ουτοπία νο.115

Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2016